

A. Gergely András

Hogyan természet a társadalom, s miként társadalom a természet?

A lét természetességét és a természetesség létét keresve, ezek konfliktusait és harmóniáit megjelölve fogant egy komoly szakmai opus, melyről nehezen állom meg, hogy ne kínáljak olvasatot, kivonatot, élménytárat... Egy „köztes”, mondhatni életvilágközeli természettudományi szférából vett kérdéskört taglal e kötet, melyben a lét és természet köztesége inkább kölcsönhatások, átlátások, interferenciák szféráit jelzi. Nem okvetlenül a közreható „objektív” okok rendszerét (mint a természettudományok), hanem talán inkább a szubjektív felfogásmódok lehetséges interaktivitását illusztrálva (mint a társadalom- és embertudományok többsége).

Ködösen hangzik ez így, de jelentősége egyhamar belátható az alábbiakból: amikor egy kortárs társadalomkutató, közelebbről szociológus, politológus, mentalitástörténész filosz az emberiség históriáját veszi elő folyamatok, sodrások, természeti kölcsönhatások és társadalmi válaszkényszerek alapkérdéseit taglalva, akkor a címben kontrasztosra fogalmazott kérdésre kettős választ, dupla megoldást kínál. Egyfelől a társadalom leglényegéről azt bizonyítja, hogy semmiképp sem mentes, nem távoli, nem idegen a természettől, másfelől pedig azt is, hogy a természet mennyire nincs jelen alanyi jogon, sőt elemi sodrással a társadalomban, a társas viszonyok természetrajzában, a kölcsönhatások eredőinek és következményeinek felfogásmódjában. Ám valamiféle metaelméleti megközelítés ismeretése helyett itt egy könyv lapjai közé invitálom az Olvasót, lássuk együtt, miképp tekinti ezt a természet-vagy-társadalom, társadalom-mint-természet felállást, érdektagoltságot, felfogásproblémát az a kutató, aki hatalmi éltek, társadalmi tagoltság, történeti kihívások és válaszlehetőségek köreivel foglalkozott eddig. Pászka Imre újabb kötetéről¹ van itt szó, kinek társas világainkról szóló bevezetőjéből már kiderül: mostani műve csupán egy nagyobb kutatás első része, s a majdani folytatásban levéltári és könyvészeti kutatások java többsége jelen lesz a „kis jégkorszakról” (az 1300 és 1870 közötti történeti időről), úgyhogy mostani munkájában az első százhetven oldal mindössze „felvezetés”, vagy ha úgy tetszik, afféle „ráfutás” mindarra, amit az emberiség históriájából a természeti összhatások „tényezői” révén, lehülés és felmelegedés életvilágainkat segítő hatásaiból válogatva kapunk meg...

Az összhatás mégis több, mint impozáns. Tudjuk ugyanis, hogy nem valami klímakutatóról van szó, aki a 21. század első évtizedeiben az „oknyomozó” meteorológia, az éghajlattan, a „leíró klimatológia” vagy a természettel rokonságban álló más földrajzi diszcipl-

¹ *A társas világ környezetei. Történet- és tudásszociológiai tanulmányok.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2016, 262 oldal.

línákkal fölszerelve az „égnek hajlásáról” értekeznek (a görög „klíma” szó ugyanis épp a „hajlani” ige származéka még a nyelvújítás korából)², hanem olyan társadalomtudósról beszélhetünk, akit az antropogén természeti tényezők társadalmi kihatása, mechanizmusa érdekel – vagyis teremtett környezetünk, s ebben mindaz, ami a „légtüneménytan” felől a társadalmi gazdaság és más felépítményi komponensek felé vezet bennünket, netán a történeti és területi társas világok struktúráival függ össze, a fizikai földrajzi és éghajlati folyamatok állandóit, „a tetszőleges önkényességéből a törvényest” mutatja föl az összehatásokból. Kicsit kevésbé nyelvújításkoriban szólva: szerzőnk kultúra-, tudás- és megélhetéstörténeti dimenziót emel ki a „szemtől szemben párbeszédhelyzetek természetű, a zárt gondolkodás- és tudáskészletek” rendszeréből, a „már megélt és lehetséges klímaváltozásokhoz való alkalmazkodásban megnyilvánuló emberi találékonyság” társadalmi intézményei, normái, szervezetei és összefüggései felől nézve. Ilyen találékonyan megnyilvánuló, a felvilágosult korszakokra jellemző önreflexió társul itt – kortárs társadalomtudományi gondolkodásunkban is hangsúlyos szerepet elnyert – értelemvezérelt gondolatmenettel, mely érdekelt és szenvedő alanyként a mindenkor változni képes Ember valamely antropológiai aspektusát érinti.

Mindezt társadalom- vagy természettörténeti értelemben átfogalmazva: az evolucionista (és mellé a strukturalista) antropológiai hagyományt preferálja a Szerző, amikor az éghajlati világok egyik „objektívált” oldalát emeli ki dilemmái közül. Kétségtelen, a másik oldalon ott van látóterében az Ember, a maga szenvedő és túlélni képes stratégiáival, sodródásával, kiszolgáltatottságával, dámáival, „természet fölött aratott győzelmével”, de párhuzamos kitettségével egyaránt. Megkapjuk tehát e kötetből a klimatikus viszonyok és a „klímastratégiák” körképét, ám közben a kultúrákutató terén is negyedszázadosan új erőre ébredt reflektív szempontrendszer is, vagyis a kérdező módját: hogyan konstruáljuk létünkhöz a világejtelmzéseket egy felmelegedő vagy egy lehűlő korszakban, s miként simul ez társadalomszervezeti, kapcsolathálók és gazdasági érdektörekvések mindennapjaiba illeszkedő személyes, átélt és elbeszélte szociofugális gondolkodásmódokba. A klimatikus körülmények követésében antropogén jegyeket (tehát összegződő környezeti hatásegységeket) fölfedező kutatói stratégia itt abban leli örömét, hogy a társas világok elméleti leírásában valamely maga teremtette antropológiai szférát mutat be, melyben a cselekvés- és viselkedérepertoárok formálta világ(ok) csupán a narratívák terében jelennek meg „empíriaként”, valójában egyfajta metaelmélet tárgyaivá élemednek, ezzel puszta hipotetikus mintakészletet sejtetnek. „Iskolaképes” nyelvre fordítva: elbeszéljük mindezt úgy, mintha valóságokat élnénk át, s ez eszmetörténeti, tudásszociológiai szakmiseretté válik mindazzal összekapcsolva, ami az áttekinthető lehetőségeket megengedi számunkra, amikor épp folyamatszerűséget érünk tetten meglátható struktúrákban.³

Pászka az új kötet első fejezetében nyomon követi az evolúciós teóriák és az ember adaptálódási képességei szerinti verziókat. „*A differenciálódás és komplexitás, amit korábban az evolúció/haladás minőségi képleteként írtak le, végül is a kontingencia, az esetlegességek birodalmában kötött ki, mintegy tovább relativizálva – és egyben diszkreditálva – a társas világban az evolúció, s ezzel a haladás fogalmát és a hozzá kapcsolódó elméleteket. Innen már csak egy lépés volt,*

2 Lásd ehhez Mészáros Ernő 2016: *Meteorológia a XIX. század közepén. A nagy előd: Berde Áron*. Magyar Tudomány, 2013/6. 702–712. Borhidi Attila 2009 A növényvilág evolúciója és a darwini fejlődéselmélet. Magyar Tudomány, december. On-line: <http://www.matud.iif.hu/2009/09dec/02.htm>; Lányi András – Jávor Benedek szerk. 2005: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest.

3 Lásd korábbi kötetét: *A fordított folyamatok struktúrái. Eszme- és tudástörténeti tanulmányok, esszék*. Szerk. Pászka Imre. Belvedere Meridionale, Szeged, 2006, 360 oldal.

napjaink ökológiai érzékenységének naiv (mozgalmi, csoportképző) és tudományos ösztönzései hatására, hogy a társadalomtudományokban is teret nyerjen a természet és társadalom dualizmusának felszámolása. /.../ Tehát a természeti tényezőben egyaránt jelen vannak a hosszú folyamatok és az azt megtörő epizodikus és ciklikus jelenségek. Az ember világa sem mentes ettől. Napjaink sebességpercepciójának bővületében elsikkad az a tény, hogy a gazdaság olyan szegmense, mint például a kapitalizmus vagy a modern társadalom szervezeti-intézményi kereteinek kialakulása, stabilizálódása, a 13. századi kezdeteket követően, különböző lokális áttételeken keresztül, mai alakzatát a 19. század második felében érte el. S ez a folyamat ma sem lezárt, nem beszélve arról, hogy dinamikáját törések, megszakítások kísérték, illetve kísérik” (13–15. old.) – írja felvezető soraiban, körvonalazó bevezetőjében a Szerző.

Az eddig szociológus, s itt már társadalom-morfológus Pászka Imre több korábbi munkájában a romániai elitek szerveződési hálózatainak, az elitek önképével és társadalmi beágyazottságával összefüggő berendezkedés részkérdéseinek kutatójaként szerzett tekintélyes elismerést⁴, majd az eszmetörténet és a tudásszociológia térfelén keresett válaszokat a struktúrák történetiségére, a létrejövő kapcsolat- és tudásszerkezetek összefüggéseinek folyamatszerűségére, a narratív történetformák, a megélt életek történetének „kisbetűs” elbeszélésére fókuszálta érdeklődését. A tudástörténettel összefüggő markáns művében (akadémiai doktori értekezésében) is impozáns gondolati ívvel fogja körül a szociálpszichológiai és történet-szociológiai folyamatok elemi természetrajzát – hovatovább mindazt, ami az élettörténeti elbeszélésekből tárulkozhat fel.⁵ Munkájának összegzése kínálja az olvasatot, hogy az életről szóló folyamatos párbeszéd, amely kollektív történetbe és az emberiség történetébe ágyazott egyén társas világának szövetéből formálódó képződmény lesz, Pászka strukturális szempontrendszerében mint tudástörténet magába foglalja a hermeneutikai, s másik oldalán a holisztikus kiterjesztéseket, a tudásszociológiai eljárásmodot, a társadalomszervező megoldások között meglévő intézményes hátteret, a komplex alkalmazkodás rendszerének vagy a kollektív tanulásnak összefüggéseit is. *A társas világ környezetében* (a legelterjedtebb interpretációk földidézésével) maga is interpretálja a társadalmi képződményeket, beleértve a gazdaságot, történelmet, kreatív képzeletet, imaginatív életvilágot, konstruktív megoldási és adaptációs rutinokat, megismeréstudományi képleteket, elbeszélésmódokat – mint ezt a nyolcvanas években bekövetkezett antropológiai értelmezésfolyamat értelmezői is teszik. Az ember és társas környezetének, életvilágainak és kölcsönös függésrendjeinek megismerése azonban a cselekvésmoделlek és tanult mintázatok sok huzallal behálózott rendszerében képes „társadalmi környezetet” teremteni, ezért ezek belátását és megértését is az emberszabású létfeltételek („ember okozta”) természeti események fogalmi elméleteinek kijelölésével kell illetnie a kutató pillantásának. Nemcsak fogalmi-elméleti sémákkal, hanem a valóságkonstrukciók dimenziójában elsőként, ahol a kockázattársadalmak már nemcsak az ipari forradalmak hozta természeti környezetpusztulást élik át, hanem az ökológiai közbeszéd témává avatódását is. *„A reflexív szociológia belátásában az a természet, amire a különböző »kulturális mintákból« kiindulva hivatkoznak, »már nem létezik«. S »ami van (...), az különböző társadalmiasult formája a természetnek«, amelyet tudományos világszemlélet alakított ki, és amelyben a »klímakutatók absztrakt modelljei határozzák meg a mindennapi cselekvéseket«. Az összehasonlító antropológia (Science studies) radikálisabban fogalmaz: »azok a szociológiák, amelyek csak a társadalmi köré épülnek, amelyek talán csak azáltal*

4 A román hivatáseli: identitás és legitimitásválság, 1999; *Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban*, 2010.

5 Pászka Imre: *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009, 554 oldal. Ugyanez nagydoktori disszertációként, 2011, Szegedi Tudományegyetem. <http://real-d.mtak.hu/376/>

maradnak fenn, hogy a ‚hatalom‘ és a ‚legitimitás‘ szavakat ismételve, /zavaróak/, mert a szociológusok sem a tárgyak tartalmával, sem a nyelvek világával nem tudnak megbirkózni, pedig mégiscsak ezek hozzák létre a társadalmat«. *A tárgyak tartalma és a nyelvek világa ebben a megközelítésben a duális világlátás meghaladását sürgeti, vagyis azt, hogy a természet és társadalom nem két ellentétes transzcendencia, hanem egy és ugyanaz, a kettő között a közvetítések gyakorlata által a »társadalom minden egyes állapotának megfelel a természet egy-egy állapota«...* (9–10. old.) Mivel a „társas világ környezetéről” írja könyvét, jogosan kérdezi, kik és mi szerint „társas” ez, milyen tudástörténeti és hermeneutikai befogadás-szertartás előzi meg vagy veszi körül a közlő, értelmező és jelentéstulajdonító aktust magában a társadalomtudományi kutatásban, s kivel beszél/beszélheti meg mindezt a metodikai dilemmát az a kutató, akinek a klíma, a társadalmi tevékenységek és kapcsolatok folyamatszerű, ciklikus vagy korszakos változásai egyaránt hosszú történelmi folyamatokba illeszkedő elemeknek tetszenek. Ezekben az intézményesülés, az emberi cselekvés, a viselkedésminták természet és társadalom meghatározta dimenziói, a közösségi-gazdálkodási együttműködések kiváltotta válsághelyzetek, ezekre történetileg adott köznapi reakciókkal kínálnak dialógusokat az egyén társas környezetéről. Ilyenek között első helyen a kötet anyagának nagyobbik felébe illeszti az antropogén (azaz ember alkotta környezeti, társadalom befolyásolta természeti) tünemények fejlődés- és változásrajzát, majd ezek tudományos interpretációinak, forráselemző kutatási eredményeinek jól megalapozott építményét, végül rákeres a történő történelem és a megelőző korok társadalmi vergődés- és alkalmazkodástendenciáinak lényegére, az adaptálódni képes ember természetrajzára, és a természet szabta emberi alaprajzokra is.

Az alak- és jelentéstudományi leágazások a második nagyobb blokkban az emberi létállapotok, életminták, életutak és életvilágok közösségi-kommunikatív leírására készítetik, s mindezt elbeszélésmódok lehetséges tudományfilozófiájára összpontosítva: *„Nem állítjuk azt, hogy az említett sémák használhatatlanok, csupán arra utalunk, amikor az együttműködés fogalmába néhány térben és időben változó tényezőt bevonunk, akkor a tényezők társadalmi-kulturális kötöttségei döntik el, mi az, ami konvencionális sémákat követ, általánosításokra nyit rést, és mi az, ami lokális, partikuláris, egyedi. Az életvilág, a természet és társadalom világának egysége, amint arra a fentebbiek során is utaltunk, egyetemes, mert minden létező emberi szerveződés létfeltételének az alapja/kerete. Az emberi lét cselekvésorientációja alapvetően alkalmazkodás, a szerveződési formái és annak tartalmi tágabb és szűkebb értelemben is az adaptáció módjait jelentik meg. Nem véletlen, hogy a múltban a környezet kihívásaira adott válaszok különbözőek voltak...”* (16–17. old.) S ez a történeti válaszkényszer, az elbeszélésmódok narratív etnográfiaja az, ami a viselkedés- vagy szokásnéprajz aspektusán túl a változás igényére, a mai értelmezések lehetőségeire és felelősségére vezet: *„Az antropológiai belátások ellenére látnunk kell, hogy a társadalmak és gazdaságaik hibrid konfigurációk, amelyek formálásában számos tényező (vallás, hagyomány, eszmék, politika, ökológiai környezet stb.) játszik közre. Tény, hogy az ember alkotja a társadalmak csak az utópiákban eszményiek, a valóságban történelmi-kulturális kötöttségeik vannak”* (173. old.) – írja a tőkegazdaság és társadalmi viselkedéstudományok fejezetei közötti átvezetésben. A kötet második nagy egysége magukról a reprezentálható felépítményekről, sőt társadalmi gondolkodásban meggyökeresedett konstrukciókról kialakított visszképet, a kutató egyén ráébredését, sőt rádöbbenését tükrözi arra, mi minden tűnik alapvetően másnak, ha a megfigyelt szociális világ megfigyelői attitűdöt is függő konstruktumait elemezzük.

Az antropogén-természeti tényezők együttműködése fejezetben és a valóság rekonstrukcióját mint saját módszertani aspektusát ismertető részben hasonló az alapállása. Mondhatni: fölfedez, tételez, kérdez, kutat, konstatál, eleméz, értelmez, összefüggésrendbe állít, verifikál, újrakérdez, újraválaszol... S ennek révén kapunk tőle olyan összképet, melyet

csak a legkiválóbb s legnagyobb korszakalkotó elmék vázoltak eddig. Ezt a kompendiumot, historikus és természeti körképet pedig Pászka épp arra használja, hogy magára a kutató tekintetére, a pillantásával átfogható horizontra, de azon belül a történeti törtelem csoportjaira, egyéneire és környezetükkel szimbiózisban/konfliktusosan élők reflektáló köreire kérdezzen rá, hisz ők mindig is csak átélhették, elszenvedhették, maximum elpanaszolhatták a velük megesett életvilágot és mikrohistóriát. Saját szavával: „A kutató az, aki egy másik modell szerint tárgyasíthatja megfigyeléseit, tehát nem úgy, vagy abban a formában, s azzal a relevanciasúlyozással, ahogy az alany elbeszélte. A fenomenológiai perspektívában tehát az alany és kutató »kortársak«, csakhogy az imént jelzett értelemben kettőjük viszonya aszimmetrikus. A kérdésnek ez az aspektusa több, mint bonyolult, megértése viszont szükségessé teszi a kutató-alany dialógushelyzetben elfoglalt szerepek tisztázását, amelyet az »én-te« reláció mentén vázolunk fel. Megjegyzendő: az én-te reláció nem statikus, folyamatszerű...” (207. old.) A könyv meghatározó fejlődéstörténeti fejezeteiben Pászka a társadalomtörténész szemüvegén tekinti át az evolúciós perspektívák és narratívák érzelketes verzióit, és a társadalomkutató kutatásmetodikájával, a gondolkodás- és fejlesztéstörténettel foglalkozó fejezetekben (176–218. old.) már szinte önellentmondásig hangolja a narratív interpretációk kikötéseit, a jelentések kommunikatív világát, a társas beszédcselekvés meghallgatáson túli jelentéshordozó megnyilvánulásait, a hermeneutikai folyamat egyszerűsödését is: „A jelent kutató-elemző társadalomtudománynak azonban nem csak írásos szövegekkel, dokumentumokkal, produktumokkal van dolga, mint a történésznek. A kettő annyiban hasonlít, hogy mindkettőnek eseményekkel van dolga: a történettudomány a múlt eseményeit dokumentumokból rekonstruálja, a szociológia számára a jelen az élő eleven emberek jelentésadásai, amelyek az eseményeket dialógusokban, egyéb társalgási és vitahelyzetekben, szóban adják elő. Pontosabban: az adatbázis előállításában egyaránt részt vesz a kutató és az adatközlő. A probléma nem az tehát, hogy az élőbeszéd leírható, illetve le is jegyzik, hiszen az antropológiában ennek a technikának nagy múltja van, hanem az, hogy »mit rögzítünk«; más szóval a szöveg, a »diskurzusrögzítés« mire irányul. A rendkívül változatos és különböző szintű beszédmódokból mi az, ami rögzítésre érdemes...” (176. old.)

Összegezve röviden: Pászka a társadalomleírás, a természet és társadalmi rendszeralkotás, továbbá az erre épülő nyelvi konstrukciók kérdéskörében vezet bennünket (az általa „antropogén együttthatások” néven nevezett) narratív térbe, a nyelv szimbólumhordozó mivoltát kimutatva: „A tapasztalatok konstrukciós jellege a nyelvből mint szimbólumalkotó és -hordozó antropológiai állandóból származik. Vagyis a nyelv emberi lényünk, létünk lényege, amely kommunikatív cselekvésben alakult ki, az tartja fenn, alapjában az emberré válás, az antropozociogenezis alapja. A nyelv szimbólumfunkciója teremt rendet a körülöttünk lévő összevisszaságban, a szimbólum a rendet jelentéssel ruházza fel. Más szóval: a szimbólumok a jelentéskeresés eszközei vagy termékei, amelyek értékekkel és érzelmekkel terheltek. Röviden: maga a rend, amely szimbólumokban jut kifejezésre, kulturálisan szabályozott emberi konstrukció. Azonban a szimbólumok nem dolgokat, hanem a fogalmakat jelentik...” (10–12. old.), a jelentések pedig a kultúraelméleti és környezeti kölcsönhatásokból egyaránt épített világegészt a „valóság” és „közösség” szirtfokai között eligazodni képes emberi közösségek eligazodási rutinjához, mintegy makroszemléleti, komplex képzetéhez kapcsolhatók. „A nehézség ott kezdődik, hogy ha ragaszkodunk a valóság egy olyan megközelítéséhez, ahol a valóság önmagában a cselekvés értelmében vett valóság, társadalmilag felépített, és a természet csak az adottság értelmében vett valóság, akkor eltávolodunk annak beismerésétől, hogy a természet, akár csak az ember, az ökoszisztéma cselekvő része. A kérdés tehát az, hogy ha felszámoljuk a természet és társadalom dualizmusát, s elismerjük a kettő kölcsönhatását, akkor továbbra is a társas cselekvés, a társas interakció, a célracionális cselekvés stb. fogalmi alkalmasak-e az emberi és nem emberi viszonyok megértő értelmezésében.” (10–12. old.)

Pászka egész könyve sikeres, sőt látványos kutakodás része, melyben a fogalmak és értelmezések folytonos áradása nemcsak adaptációs elbeszélői, kommunikatív stratégiát kíván meg a mindenkori társadalmi aktoroktól, hanem magától az értelmező pillantásától, az elbeszélő narrációjától is, ideértve a keletkező olvasói narratívákat is. A címben összegzett alapkérdés, hogy ugyanis mennyiben természeti (is) a társadalom, s miképpen lesz antropogén környezet, ember teremtette világok, fizikai valóságok és narratív struktúrák terméke maga a kölcsönviszony is, nem túl rövidre zártan fogalmazódik meg a Szerző kötetében. Az azonban kétségtelen bizonyossággal kiderül: ha megtehetjük is, hogy a társadalomról mint természetfüggetlen jelenségről beszélünk, afféle filosz, történész, episztemológus vagy esztéta szaknyelvén, bizony épp a természet evidens válasza lesz az, hogy a társadalom, az emberi faj közössége is a természet része, s ezt elvitatni nem ideológiák, imázsok, víziók kérdése csupán, hanem érvénytelen és rossz válasz a Természet és Ember narratív viszonyának klasszikus kérdéseire is.